

Hikmət Babaoğlu
siyasi elmlər doktoru, professor

əvvəli ötən sayımızda

Deməli, hansı prizmadan baxsaq, nəticə dəyişmir. Atlar və türklərarix boyu bir-birlərinin yanında olublar. Türklər atları dünyaya tanıdı, atlar isə türkləri dünyaya hökmlər edib.

Çin mənbələrində türk atları

Atlardan və türklərdən bəhs edərkən qədim Çin mənbələrinə istinad etmədən keçinmək olmaz. Çin mənbələrində türklərin adət-ənənələri və atlara münasibətləri haqqında olduqca çoxsaylı və maraqlı məlumatlar var. Düzdür, əzəli düşmən olduqları üçün Çin salnaməçi və tarixçiləri türklərdən danışarkən həmişə onları mənfi obraz kimi təqdim etməyə, hətta aşağılamağa çalışırlar. Ancaq buna baxmayaraq, mətnlərdə gizlədilməyə çalışılan həqiqətlər Çin tarixçilərinin aşağılayıcı tonda verdiyi informasiyaların altında inci kimi parlayaraq türkün yüksək əxlaqi keyfiyyətləri haqqında səhih məlumatlar verir. Məsələn, bir qədim Çin mənbəyi qeyd edir ki, adətən türklər ay bədirlənmədən öncə talana çıxmağı xoşlayırlar. Onların törəsinə görə beş şey ölümə cəzalandırılır. Hökmdara qarşı qiyam, xəyanət, qəsdən günahsız adam öldürmə, kiminsə qadınına sataşma, bir də yolunu azmış atı oğurlamaq, yaxud at oğurluğu. Mənbədə göstərilir ki, türklər sərxoş olanadək qımız içir, üz-üzə dayanaraq çöl nəğməsi oxuyurlar. Döyüşdə ölməyi şərəf bilir, xəstəlikdən ölməyi ayıb sayırlar.

Başqa bir Çin mənbəsinə görə, araba b.e.ə. 2000-ci illərdə hunlar tərəfindən kəşf edilib. Həmin mənbə onu da qeyd edir ki, hunlarda ayrıca araba düzəldən usta yoxdur. Çünki hər bir hun araba düzəldə bilir. Onlar müxtəlif növ arabalar, o cümlədən, qübbəli arabalar düzəldirlər. Qübbənin üzərini keçə ilə örtür, yağış və günəş şüaları keçirməyən ev halına gətirirlər. Bu məlumatlar Herodotun məlumatları ilə necə də üst-üstə düşür. Türklər qoşqu atını ayrı, minik atını ayrı yetişdirirdilər. Hun imperatoru Metenin (b.e.ə. II əsr) bir məktubunda çinlilərə dostluq simvolu olaraq bir dəvə, iki minik atı və 8 araba (qoşqu) atı göndərdiyi bildirilir. Yəni Çin mənbələri bildirir ki, xizəyi də türklər icad ediblər. Onlar xizəyə atları və itləri qoşurdular. Xizəklərin də üstü keçə ilə örtülür, ev halına gətirilir.

Göytürk abidələrində isə daha maraqlı məlumatlar qeyd edilib. Məsələn, daş kitabələrdə yazıldığına görə, türklərin bir boyu olan "kurikan"lar (kanqlar

nəzərdə tutulur) ikitəkərli arabaları ilə məşhur idilər. Kurikanlar xizək və arabaya at və it qoşurdular. Uyğurların əcdadları isə yüksək təkərli arabalardan istifadə etdiklərinə görə çinlilər onlara çin dilində yüksək təkərli mənasına gələn "kao-ch e" deyirdilər.

rı rənglərinə görə çağırırdılar. Heyvandarlıq və atlarla bağlı dilimizin leksik tərkibi o qədər zəngin idi ki, hər bir rəngin ayrıca çaları konkret sözlə ifadə edilirdi. Bu ənənə ən son dövrlərə qədər yaşamaqda idi. Məsələn, demək olar ki, bütün türklərin ortaq dastanı olan "Koroğlu" dastanında Koroğlunun iki atının hər biri rənginə görə adlandırılır. Bizim Dür at kimi tələffüz etdiyimiz at əslində Doru, yaxud Dor atdır. Doru qədim türklərdə rəng bildirir. Tünd-qırmızı və qara yalmanlı atı belə adlandırdılar.

Qır at adı da yenə atın rənginə görə verilib. Qır rəngdir. Hazırda boz rəngin bir çalardır. Hazırda boz rəngin çöllərə Anadolu türkləri bozqır deyirlər. Burada boz+qır hər ikisi eyni mənani verir və sinonim sözlərdir. "Boz" qıpçaq, "qır" isə oğuz ləhcəsində "boz" deməkdir. Ədəbi dil formalaşarkən heç birindən vaz keçilməyib və "bozqır" sözü, əslində isə söz birləşməsi meydana gəlib. Ana-

ni və onların izahını verək. Ancaq bundan əvvəl qeyd edək ki, bu gün at yarışlarında minici kimi iştirak edən idmançı, yəni "jokey" sözü də qədim türklərdən götürülmüşdür. N.A.Baskakov yazır ki, jokey-bokey-böke qıpçaq ləhcəsində "güclü, güləşçi" deməkdir. Böke həm də "buqa", yəni "buğa" sözünün köküdür, sadəcə fərqli ləhcələrdə bir qədər fərqli tələffüz edilir. İndi isə rənglərə keçək.

Dor – tünd-qırmızı, qaraya çalan

Or – qırmızı ilə dorun arasında olan rəng, şabalıdı

Qara – tam qara

Boz – ağla qararın qarışıqı, kül rəngi

Ablak – alaca, alapaça

Tığ – açıq-qırmızı

Kürən – açıq-sarı ilə boz rəngin qarışıqı

Taz – alaca

Şərəmat1 – qızgın at

Quba – qızılı-sarı

Kula – qonur və sarı arasında rəng

etsəniz görəcəksiniz ki, at rənglərinin bütün çalarlarının öz məxusu adı var. Təəssüf ki, biz bu rəng adlarının, demək olar, çoxunu unutmuşuq. Bu rəng bildirən sözlərin heç biri dilimizdə müstəqil leksik vahid kimi çıxış etmir.

Rənglərdən başqa atlar digər əlamətlərinə görə də adlandırılırdılar. Bu, atların qaşqalarına və səkillərinə görə müəyyənləşdirilirdi. Qaşqanın şəklə, böyük, yaxud kiçikliyi, səkillin hansı ayaqda olması, necə olması atların adını şərtləndirirdi. Bu adlara görə də hamı başa düşürdü ki, məsələn, uyaz at deyəndə necə at başa düşmək lazımdır:

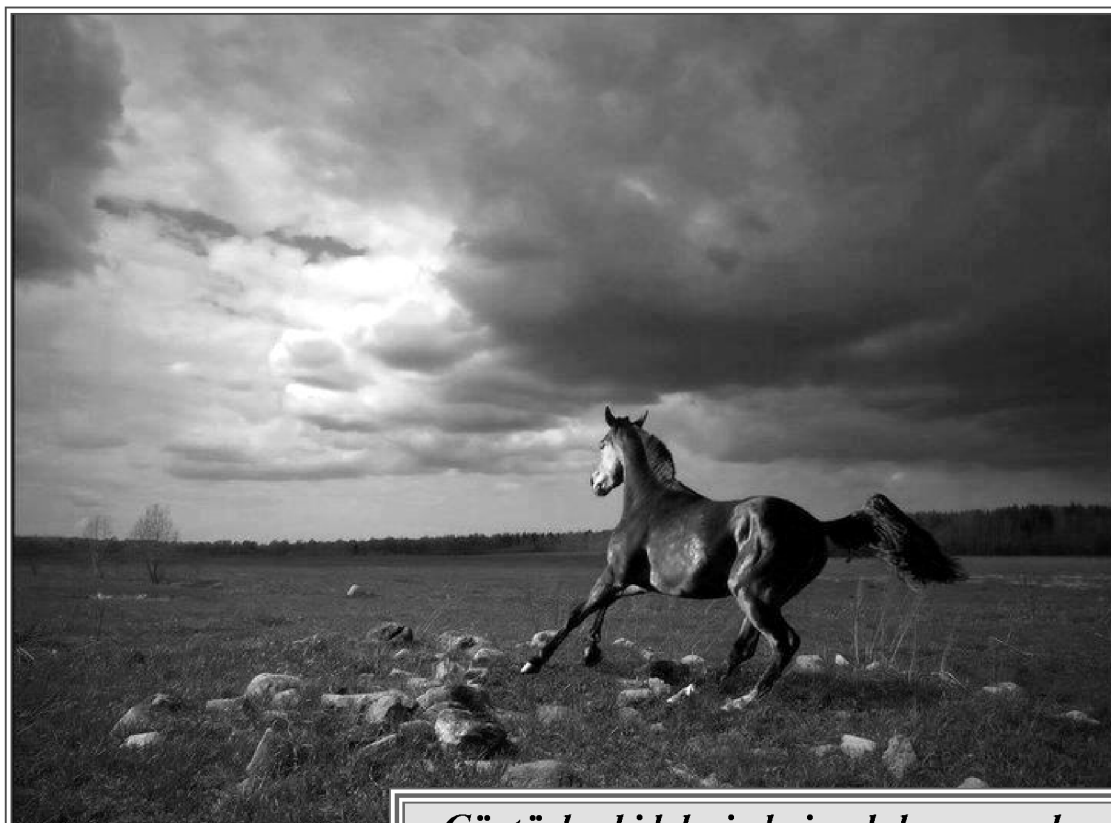
Uyaz – geniş qaşqalı at
Təküz – alınının bir tərəfinə də qaşqa olan at

Tşat – qaşqası yana, gözələrinə tərəf yayılan at

Loşat – axma qaşqası olan at

Boymil – boynunda xal olan at

Türk tarixi və mifoloji dünyagörüşündə atlar

Böyrül – böyrü xallı at
Bül – səkil at
Düldül yaxud Bülbül – ayağının dördü də səkil olan at.

Burada bir məsələnin üzərində ətraflı dayanmağı məqbul hesab edirik. İslam peyğəmbəri Məhəmməd (s.)-in yaxın silahdaşı və əmisi oğlu, cəngavərlikdə ad çıxarmış Hz. Əlinin Düldül adlı atı vardı. Qədim türklər "bül" dedikdə ayağı səkil atı nəzərdə tuturdular. "Bül" sözünü təkrar ifadə etdikdə isə ayaqlarının ikisi, yaxud dördünün də səkil olması nəzərdə tutula bilərdi. Bu sözün atların Şərqa ayaq açması ilə birlikdə "dül" şəklində ərəblərə keçdiyini düşünmək olar. *Çünki "dül" sözünün ərəblərdə ayrılıqda müstəqil mənası yoxdur. Ona görə də bir sıra digər xalqlara atlarla bağlı sözlərin türklərdən keçdiyini nəzərə alsaq, bu sözün də türkcə olduğunu düşünə bilərik. Əgər "bül"*

Göytürk abidələrində isə daha maraqlı məlumatlar qeyd edilib. Məsələn, daş kitabələrdə yazıldığına görə, türklərin bir boyu olan "kurikan"lar (kanqlar nəzərdə tutulur) ikitəkərli arabaları ilə məşhur idilər. Kurikanlar xizək və arabaya at və it qoşurdular. Uyğurların əcdadları isə yüksək təkərli arabalardan istifadə etdiklərinə görə çinlilər onlara çin dilində yüksək təkərli mənasına gələn "kao-ch e" deyirdilər

dolu ləhcəsində və Azərbaycan ləhcələrində əslində oğuz və qıpçaq olan sözlərin qoşa işlənməsi ənənəsi var. Məsələn, "qəpik" qıpçaqca, "quruş" oğuzcadır. Qəpik-quruş adətən birlikdə işlənilir. Yaxud pul-para. Burada "pul" qıpçaq ləhcəsində, "para" isə oğuz ləhcəsindədir. Ancaq çox hallarda biz də, Anadolu türkləri də qəpik-quruş, pul-para sözlərini birlikdə işlədirik. "Bozqır" da belə birləşmələrdən biridir.

Başqa bir dastanımız "Qaçaq Nəbi"də isə Nəbinin atının adı Boz atdır. Əslində elə Qızıl mənasındadır. Yəni "qır"la "boz" eyni rəngdir. İndi isə bir az daha aşağı qatlara enərək at rəngləri-

Çilgü, yaxud çimgül – al-qırmızı

Ak – ağ

Çubar2 – çilli at, çil at

Qır – qara ilə ağın birləşməsi, açıq-boz

Yağız – torpaq rəngi qara

Yeri gəlmişkən, biz bu gün də "yağız" sözünü dilimizdə elə rəng mənasında işlədirik. Amma söz birləşməsi kimi içərisində ifadə etdiyimiz üçün mənasını bilmirik. Məsələn, qarayağız adam deyirik. Burada qara+yağız komponentləri iştirak edir və adamın rəngini bildirir. Yəni qara, ancaq tam qara deyil, torpaq qarasını xatırladan, nisbətən açıq-qara rəngli adam. Diqqət

tək ayağın səkil olmasını bildirirdisə, deməli, o zaman bül-bül iki ayağın səkil olduğunu izah edir. Yox, əgər "bül" iki ayağın səkil olduğunu bildirirdisə, deməli, "bül-bül" dörd ayağın da səkil olduğunu ifadə edir. Atlarda ayağın birinin, yaxud hamısının səkil olması tez-tez müşahidə olunan haldır. Ancaq fikrimizcə, bül-bül, yaxud ərəbcə tələffüzdə türkcədən keçən zaman deformasiyaya uğramış dül-dül dörd ayağı səkil olan at olmalıdır. Çünki həvəsle dinlədiyimiz və rənginə görə adlandırdığımız bül-bül quşu da cəmisə dörd rəngdən ibarətdir.

(davamı gələn sayımızda)